

СПОСОБИ ТА УМОВИ ПОВЕРНЕННЯ З КРИМСЬКО-ТАТАРСЬКОГО ПОЛОНУ

Микола ВИСОТІН,

науковий співробітник відділу історичних пам'яток
Національного науково-дослідного інституту
українознавства та всесвітньої історії, м. Київ

Висотін Микола. *Способи та умови повернення з кримсько-татарського полону.*

У статті зроблено спробу з'ясувати, чи було повернення з татарського полону суттєвим фактором зменшення демографічних втрат мирного населення Волині від дій військ Кримського ханства. На основі документального матеріалу та літописних джерел обстоюється думка, що практично весь ясир, виведений татарами до Криму, був назавжди втраченим для українського соціуму.

Ключові слова: Хмельниччина, Україна, Волинь, Кримське ханство, ясир, демографічні втрати, «поворотні втрати», «бозповоротні втрати», шляхи повернення з полону.

Высотин Николай. *Способы и условия возвращения крымско-татарского плена.* В статье сделана попытка выяснить, было возвращение из татарского плена существенным фактором уменьшения демографических потерь мирного населения Волыни от действий войск Крымского ханства. На основе документального материала и летописных источников отстаивается мнение, что практически весь плен, выведен татарами в Крым, был навсегда потерянным для украинского социума.

Ключевые слова: Хмельницкая область, Украина, Волынь, Крымское ханство, ясирь, демографические потери, «возвратимые потери», «невозвратимые потери», пути возвращения из плена.

Wysotin Mykola. *Methods and conditions for the return of the Crimean Tatar captivity.*

This article is an attempt to find out whether the returning from Tatar captivity was the significant factor of reducing the demographic losses of civilians of Volyn from the actions of the Crimean Khanate troops or not. Based on documentary material and annalistic sources promoted the view that virtually all yasyr bred by the Tatars in Crimea, was forever lost to the Ukrainian society.

Keywords: Hmelnychchina, Ukraine, Volyn, Crimean Khanate, yasyr, “irretrievable losses”, “retrievable losses”, means of the return from captivity, demographic losses.

Встановлення справжніх масштабів демографічних втрат мирного населення Волині в роки Хмельниччини неможливе без вивчення проблеми полону, виведеного татарами до Криму. Це обумовлюється двома взаємопов'язаними факторами. По-перше, великою питомою вагою ясиру відносно сукупного числа інших видів людських втрат – загиблих, померлих від голоду і хвороб, поранених і т. ін. Про це свідчать тогочасні документальні матеріали. Так, протягом лише декількох тижнів у грудні 1653 року орда спустошила більш як 700 волинських сел і містечок [8, 358-376]. Причинами обезлюднення цих поселень документи однаково зазначають як «розейстя» та «вистинане» мирних жителів, так і побрання їх до полону. Скоріше за все, число поневолених завжди залишалося стабільно високим, оскільки протягом майже десяти років – з 1648 по 1657 роки – масштабні рейди і рядові виправи кримців із захоплення людської здобичі не припинялися. По-друге, двоїстою природою самого ясиру як соціального явища. З одного боку, полон становив один з головних видів людських втрат, оскільки виведені в Крим люди фактично переставали відігравати будь-яку роль в житті свого соціуму: вони не вступали в господарські та правові відносини, не служили у війську, не брали шлюб та не народжували дітей. Але з іншого боку – не всі захоплені остаточно втрачалися для суспільства. Полонені (на відміну від загиблих і померлих) зберігали життя, тож мали шанси повернутися і знову стати активними членами суспільства. Це підтверджується документальним матеріалом, в якому йдеться про звільнення окремих бранців та їх повернення на батьківщину (див. табл. 1).

Поєднання обох факторів дає підстави стверджувати, що з числа великої кількості захоплених в полон людей справжніми жертвами можуть вважатися лише ті, хто загинув на чужині, оскільки вилучення із суспільних відносин людей саме з цієї категорії бранців безпосередньо впливало на

динаміку чисельності населення та на його геронтологічний, соціальний і статевий склад. При цьому щасливці, котрим вдавалося повернути собі свободу, не можуть в повній мірі за формальними ознаками зараховуватись до числа жертв татарської агресії. До речі, двоїсту природу військового полону підкреслював радянський дослідник Борис Урланіс, який писав: «... якщо полонений повернувся з полону ... то це з демографічної точки зору не вважається втратами ...» [18, 18]. Грунтуючись на описаній Урланісом методиці обрахування людських втрат, віднесемо тих, хто повернувся з полону, до категорії «поворотних» втрат, а тих, хто загинув у полоні – до групи «безповоротних» втрат. Таким чином, осягнення глибини демографічної кризи, що вразила Волинь в середині XVII століття, буде можливе лише після встановлення балансу між зазначеними категоріями бранців. Для виконання такого завдання слід передусім визначити головні шляхи звільнення полонених і з'ясувати, чи створив хоча б один з них сталий канал порятунку.

Завдання стає більш актуальним з огляду на те, що в літературі подеколи наголошується, що неволя, до якої потрапляли бранці, не була такою тяжкою, як це прийнято вважати, до того ж існувало безліч способів позбутися рабства [10, 106-108]. Не заперечуючи самої можливості ймовірного порятунку, зауважимо, що у людей сформувалося уявлення про кримський полон як про найтяжче випробування. Про це неодноразово писали сучасники, які побували в Криму. Всі вони, незалежно один від одного, повідомляли про вкрай тяжкі умови, в яких їхнім співвітчизникам доводилося існувати в Кримському рабстві. Польський дипломат Мартин Броневський, який за дорученням короля Стефана Баторія щонайменше двічі відвідував Крим, писав: «...становище полонених у татар дуже сумне; їх мучать голодом, наготою, а простолюдинів так сильно б'ють батогами, що нещасні самі собі бажають смерті...» [5, 365].

Таблиця № 1

Перебування жителів Волині в полоні та їх повернення на батьківщину

№ п/п	Ім'я захопленого	Час, коли потрапив до татарського полону	Час, коли повернувся з полону (якого часу стосується клопотання у справі полоненого)	Скільки часу провів в полоні	Статус захопленого на час документальної згадки	Джерело
1	2	3	4	5	6	7
1	Станіслав Серебриський, поручник гусарської корогви кн. Яна Замойського	До полону 1-2 червня 1652 р.	24 травня 1655 р. – по допомогу для звільнення пана Серебриського дбає його дружина, Олександра Серебриська	2 роки 11 місяців	Не звільнився	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 91, арк. 372 зв. – 375 зв.; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657. – С. 350.
2	Подорецький	Коли потрапив до полону невідомо	6 листопада 1651 р. з проханням позичити гроші для викупу Подорецького звертається його родич – Войцех Скаржевський	Час перебування в полоні невідомий	Не звільнився	ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, спр. 14, арк. 143 зв.-144; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657. – С. 236.
3	Ян Верещака	До полону потрапив 21 грудня 1653 р.	11 березня 1654 р. – протестація Теодора Верещаки проти Юзефа Немирича, в результаті недбальства якого було полонено Яна Верещаку	2,5 місяці	Не звільнився	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 215, арк. 405 і зв., акт 409; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657. – С. 304.
4	Катерина Нарбулт	До полону потрапила в грудні 1653 р.	Подала маніфестацію до Луцького гродського уряду про загибель майнових документів та захоплення її самої в полон 22 червня 1654 р.	7 місяців	Звільнилася	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 276, арк. 250 зв. – 251; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657. – С. 317.
5	Міхал Тиша Биковський	Потрапив до полону 20 червня 1651 р.	Подав маніфестацію 1 вересня 1655 р. до Володимирського гродського уряду про розграбування	5 років 3 місяці	Звільнився. Доля брата невідома	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 91, арк. 530 зв. – 531 зв.; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657. – С. 359.

1	2	3	4	5	6	7
			його маєтності і полонення його самого разом з братом – Габріелем Тишею Биковським власними підданими			
6	Андрій Єловицький	Потрапив до полону 24 грудня 1653 р.	Подав маніфестацію про загибель майнових документів при захопленні його самого до полону 30 травня 1657 р.	3 роки місяці	Звільнився	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 283, арк. 172 і зв.; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657. – С. 390.
7	Валеріан Хлібовський, королівський ротмістр	Потрапив до полону у грудні 1653 р.	Подав маніфестацію про захоплення його до полону 22 вересня 1657 р., одразу після звільнення	5 років 8 місяців	Звільнився	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 94, арк. 231 зв. – 233; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657. – С. 393.
8	Микола Трушковський	Коли потрапив до полону невідомо	Подав маніфестацію 14 жовтня 1651 р. про вбивство свого брата Мартина Трушковського і його дружини повсталими селянами, одразу після виходу з полону	Час перебування в полоні невідомий	Звільнився	ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, спр. 14, арк. 115-117; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657. – С. 234.
9	Якуб Любенецький	Потрапив до полону в грудні 1653 р.	Звільнився по дорозі до Криму разом з кількома підданими (втік, або відбили)	Час перебування в полоні невідомий	Звільнився	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 90, арк. 414 зв. – 415; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657. – С. 319.
10	Севастьян Ястрембський	Потрапив до полону 1648 р.	Подав маніфестацію 22 серпня 1654 р. про загибель документів, які знаходилися при ньому на момент захоплення в полон	6 років	Звільнився	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 276, арк. 508 зв. – 509; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657. – С. 320.

Закінчення табл. 1

1	2	3	4	5	6	7
11	Мешканці сел Ясківці, Червона Лука, Загірці, Татаринівці, Якимівці, піддані панів Фрикачів (імена невідомі)	Потрапили до полону 1653 р.	Втікли, або були відбиті 1654 р.	Декілька місяців	Звільнилися	Інститут рукопису НБУ ім. Вернадського, ф. 83 № 53. Присяжне показання о количестве дымов в городах и селах, подлежавших оплате до и после Освободительной войны 1648 – 54 гг. в Кременецком повете, с. 56.
12	Константий Мелецький з підданими (імена невідомі)	Коли потрапили до полону невідомо	Звільнився разом з кількома підданими (втік, або відбили)	Час перебування в полоні невідомий	Звільнилися	Інститут рукопису НБУ ім. Вернадського, ф. 83 № 53. Присяжне показання о количестве дымов в городах и селах, подлежавших оплате до и после Освободительной войны 1648 – 54 гг. в Кременецком повете, с. 68.

Ще більш вражаючі свідчення подає мемуарист XVI століття Михалон Литвин: «...дуже часто зустрічаються серед цих нещасних людей такі, котрих оскопили, або відрізали вуха і вирвали ніздрі, припекли розпеченим залізом щоки і лоби і примушують закованих в пута і кайдани вдень працювати, а вночі сидіти в темницях; а підтримує їх вбога їжа, що складається з м'яса померлих тварин, гнилого, що кишить хробаками, якого навіть собаки не їдять. А жінок ... тримають для розпусти...» [15, 72]. Навіть припустивши, що автори наведених свідчень дещо перебільшили, загальний посил недвозначно свідчить про переконання, які вкорінилися у суспільній думці. Це змушувало людей прагнути уникати полону за будь-яку ціну. Якнайкраще це висловив французький інженер Блез де Віженер в трактаті, написаному 1573 року спеціально для короля

Речі Посполитої Генріха Валуа, з метою ознайомити монарха з татарською проблемою: «...переможені повинні приготуватися до всіляких жорстокостей, які лише можна уявити; тому кожен прагне бути вбитим на місці, бо полон, до якого татари забирають всіх, хто потрапив їм до рук, є незрівняно гіршим від найлютішої смерті...» [7, 82].

Однак хоч би яким великим було прагнення не потрапити до татарської неволі, уникнути цієї долі вдавалося не всім. З того моменту, як вільна людина перетворювалася на невільника, для неї існувало лише три способи порятунку: викуп, обмін і втеча [10, 106-108]. При цьому слід наголосити, що жоден з цих способів не гарантував свободу ані всім бранцям, ані значному їх числу – з причин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

Так, викуп, найбажаніший для татар спосіб звільнення бранців (а тому – найдієвіший і найефективніший), був майже недоступним для селян, які й становили основну масу ясиру. Це пояснюється відсутністю в розпорядженні селянства достатніх для викупу готівкових грошей. А власники селян, навіть якщо у них були такі кошти, не мали бажання передавати їх татарам в обмін на свободу належних їм простолюдинів. Виключність такого явища, як викуп селянина з татарської неволі, підтверджується документальним матеріалом. Ірина Ворончук пише, що за період XVI – першої половини XVII століття їй трапився лише один документ про викуп селянина [9, 386-387]. Принагідно зазначимо, що в нашому розпорядженні взагалі немає жодного аналогічного документу, актуального для періоду 1648-1657 років.

Таким чином, викуп був можливим лише для обмеженої частини населення – знатної та заможної еліти Речі Посполитої. Проте навіть для еліти цей спосіб реалізовувався з багатьма застереженнями, які суттєво обмежували його ефективність. Визволення шляхти з татарської неволі здавна було одним з обов'язків Польської держави. Коріння цього звичаю сягало давніх традицій посполитого рушення часів Казимира Ве-

ликого, за якими шляхтич, який потрапляв у полон під час воєнного походу, мав право бути викупленим коштом королівського скарбу [23, 16]. Однак на середину XVII століття, під впливом тодішніх реалій, давнє право зазнало значних змін. Проблема бюджетного дефіциту, яка невідступно супроводжувала Річ Посполиту, з початком війни переросла у справжню катастрофу. Грошей не вистачало навіть на невідкладні війнні потреби (наприклад, найм війська), не говорячи вже про викуп полонених. Тож питання про порятунок співвітчизників з татарської неволі хоч і порушувались на рівні повітових сеймиків та вальних сеймів, однак дієвих результатів не давали. Так, елекційний сеймик Брацлавського воєводства, що відбувся у жовтні 1649 року, виробив інструкцію своїм послам на вальний сейм у Варшаві. Згідно з цією інструкцією, послі були зобов'язані вимагати, щоб при переданні значної суми упоминків (близько 200 тисяч талерів), яку було ухвалено передати кримському хану за умовами Зборівського миру, одночасно було порушено питання про звільнення коронних гетьманів Мартина Калиновського і Миколая Потоцького та інших представників військової еліти, які потрапили в полон після битв

поблизу Жовтих Вод і під Корсунем 1648 року: «... przy oddaniu tak znaczney sumy tatarskich upominkyw, słuszn[a] aby publico nomine z hanem o eliberatją jch mość panow hetmanyw y inszych officeryw woyskowych tractowano, o co panowie posłowie nasi pilno iustare powinni...» [19, арк. 476-480 зв.; 16, 84; 1, 340-341]. До цього ж питання пізніше звернувся і король Ян Казимир, який у листі хану Іслам-Герейю III, від 18 січня 1650 року, сповіщаючи

Татари женуть жіночий ясир. Малюнок Погрібняка.

про відправлення упоминків, писав: «... вимагаємо від тебе, нашого брата, аби ти, згідно нашої дружби, відпустив з полону наших гетьманів, а також 85 інших наших підданих, які на цей час перебувають в твоїй державі в полоні; тому що ми з огляду на нашу дружбу і братерство, зробили так, що тепер в нашій державі майже немає твоїх полонених підданих, і на майбутнє ми маємо намір доводити тобі нашу дружбу і братерство в усякій справі...» [12, 280]. Цікаво, що ані учасники сейму, ані король не пропонували додаткових грошей за звільнення вельможних співвітчизників. Повернути їм свободу пропонувалося на тих підставах, що вже й так сплачено велику суму упоминків, а до того ж звільнено татар, які перебували в польському полоні. Проте такі вимоги не мали перспектив, оскільки суперечили татарському менталітету. Адже кримці розглядали упоминки як законну данину, сплата якої не вимагала від них додаткової вдячності у вигляді повернення полонених. З точки зору татар, бранець становив собою матеріальну цінність і як такий мав принести своєму господарю певний зиск у вигляді викупу. Тож обидва гетьмани зрештою отримали свободу 1650 року після дворічного утримання в Криму, але лише після того, як за них було сплачено додатковий величезний викуп (який, між іншим, надійшов не з державної скарбниці, а з приватних джерел). Очевидно, якщо держава не знайшла грошей для звільнення таких вельможних осіб, як коронні гетьмани, то тим більше їх не було для порятунку пересічної шляхти. Показово, що держава навіть на словах не заступилася за своїх підданих: ані в інструкції депутатам до вального сейму, ані в королівському листі не йшлося про повернення пересічних людей, а лише про звільнення обмеженого числа вищої військової еліти. Отже, більшість шляхти могла сподіватися лише на допомогу рідних, близьких і пкровителів.

Для реконструкції обставин викупу рядового шляхтича скористаємось двома до-

кументами, які взаємно доповнюють один одного. В першому йдеться про Станіслава Серебриського, поручника гусарської корогви Яна Замойського, долею якого опікувалась його дружина Олександра. Вона звертається до князя (ймовірного пкровителя свого чоловіка) з проханням «... звільнення з рук неприятельських татарських і викуплення малжонка свого під час експедиції Батозької взятого, уродженого його милості пана Станіслава Серебриського, поручника корогви гусарської ... його мил. пана підчасного коронного...» [21, арк. 372 зв. – 375 зв.; 16, 350]. При цьому з тексту невідомо напевне, на яку саме допомогу розраховувала жінка. Це могло бути прохання сприяти у доставленні викупу до Криму та у доправленні звільненого бранця на батьківщину. Ще один, більш імовірний спосіб допомоги, подає інше джерело – лист Войцеха Скаржевського до Станіслава Яницького. Цей лист у своєю чергою, не розкриваючи обставин клопотань заступника, містить конкретне прохання – надати [Войцеху Скаржевському] грошову позичку для викупу з неволі швагра – шляхтича Подо-рецького.

Ці документи дають можливість зробити висновок, що в них представлені типові портрети рядових шляхтичів, родини яких не мали достатньої для викупу кількості грошей, а вони самі не були настільки наближені до своїх пкровителів, щоб ті серйозно переймалися їхньою долею.

З першого документу можна зробити висновок, що справа звільнення шляхтича просувалася вкрай повільно. Пан Серебриський був захоплений татарами на початку червня 1652 року в ході операції під Батогом і на час, якого стосується документ – 25 травня 1655 року – перебував в полоні вже майже 3 роки. Беручи до уваги, що татари, зацікавлені в отриманні викупу, самі змушували невільників писати листи з благаннями про допомогу, можемо припустити, що послання від полоненого поручника надійшло настільки швидко, наскільки це

було можливо в ті часи. Лист з Криму, скоріше за все, був доставлений на Волинь довіреними особами, що мандрували у складі посольств або купецьких караванів. Також цей лист міг бути привезений одним з татарських загонів, які (як союзники спочатку козацького, а згодом і польського війська) вільно курсували між Кримом та Україною. Зрозуміло, що доправивши лист на Волинь, татари не везли його самі родині бранця, а користувалися для цього послугами посередників. Для визначення часу, протягом якого лист міг бути в дорозі, звернемося до даних про тривалість пересування посольств. В мирний час відстань між Києвом та Кримом (т. б. більшу, аніж між Кримом і будь-яким містом чи селом Волині) можна було подолати за 15 днів [2, 211-213; 3, 297]. Купецькі каравани, що пересувалися значно повільніше, потребували як мінімум вдвічі більше часу. Але навіть врахувавши різні непередбачувані обставини, які могли затримати кур'єра під час подорожі охопленими війною землями, навряд чи лист був в дорозі більше двох, максимум – трьох місяців.

Отже решту часу (більше ніж два з половиною роки!) Олександра Серебриська витратила на пошук способів допомогти чоловікові. Розраховувати на дієву допомогу людей їй кола було не варто: розорені війною вони навряд чи перебували в кращому становищі, ніж родина Серебриських. Тож залишався лише єдиний дієвий спосіб допомоги – звернення до Яна Замоївського, покровителя Станіслава Серебриського. Але цей шлях був ускладнений неможливістю займати увагу вельможі вирішенням такої буденної справи, як порятунок одного з багатьох його клієнтів (який нічим не був ані кращий, ані гірший від інших). При цьому втрачений час «грав» проти бранця. Відомо, що татари гірше ставилися до невільників, родина яких тягнула з викупом. Такого в'язня могли примусити до тяжких робіт, морити голодом, надіти кайдани, кинути до в'язниці і навіть застосувати тор-

тури [22, 51-53; 9, 380]. Розчарований господар міг продати такого бранця работорівцю; зрештою, сам невільник міг померти, не винісши тягарів полону. З документу невідомий результат зусиль жінки, але навіть якщо припустити, що Замоївський хотів допомогти, навряд чи він міг би врятувати всіх нещасних, оскільки лише в битві під Батогом в полон до татар потрапило більше 8 тисяч поляків.

Повільне просування справи звільнення Станіслава Серебриського не було виключним явищем. Так, до свого звільнення Андрій Єловицький утримувався в полоні 3 роки й 4 місяці, Міхал Тиша Биковський – 5 років і 3 місяці, Валеріан Хлебовський – 5 років та 8 місяців, Себастьян Ястрембський – 6 років [див. табл. 1].

Гроші, призначені для викупу полонених, доставляли в Крим різними способами: інколи родичі вирушали у подорож особисто, а якщо з різних причин це було неможливо – уповноважували третіх осіб. Коли викуп невільників здійснювався державою, ця справа зазвичай доручалася послам, які домовлялися про розмір викупу, час і місце передання полонених тощо. Коли «...посол від народу, до якого належать полонені...» прибував до Криму, татари самі «...негайно виїжджають назустріч зі своїми в'язнями і вимагають сплати викупу, який був їм обіцяний полоненими, або який вони самі вдумали...» [5, 363]. Нерідко для перемовин з татарами посереднювалися посередництвом грецьких, вірменських, татарських, єврейських та ін. купців, які звичними для себе каналами, налагодженими під час проведення торгівельних операцій, викупали бранця за власний кошт і доправляли його на батьківщину, де розраховували отримати винагороду від родичів звільненого шляхтича, або з інших джерел, вказаних ним [9, 381; 4, 23; 5, 357, 363-364; 17, 26, 38]. Інколи бранцям вдавалося дійти згоди зі своїми поневоловачами. Тоді частину з них відпускали, щоб вони зібрили встановлену суму грошей і привезли її до Криму. При

цьому решта залишалася в полоні як гарант дотримання досягнутих домовленостей, і їх звільняли лише тоді, коли татари отримували обіцяний їм викуп у повному обсязі.

Траплялися й випадки, коли татари дозволяли викуповувати бранців одразу після захоплення, навіть не доправляючи їх до Криму. Посередником між ордою та ясиром у справі звільнення останнього подеколи виступали козаки. Так, 1653 року: «...побачивши, що татарам дісталось багато значного й рядового польського товариства і жалуючи його, щоб не пішли вони всі в подальшу найтяжчу кримську неволю, Хмельницький попросив Карачмурзу й татар, щоб відступили йому за гроші частину полонян. На це вони легко згодилися, учинили з Хмельницьким торг і за певну ціну відступили й віддали...двісті п'ятдесят шість найвиборніших полонян...» [6, 71]. Легкість, з якою татари пристали на таку пропозицію, пояснюється просто: вони отримали гроші без зайвих зусиль і очікувань, уникаючи багатьох незручностей і небезпек, які б загрожували їм під час конвоювання невільницького каравану. До того ж, таким чином вони вивільнювали себе для того, щоб негайно продовжити полювання за новими бранцями. Угода була вигідна і для поляків: вони не вирушили в Крим – у подорож, з якої не всі б повернулися. Не залишилися в накладі і козаки. Невдовзі їм було доставлено викуп, з розрахунку близько 1500 талерів за одного полоненого шляхтича [6, 71]. Звернімо увагу: попри те, що було захоплено «...багато значного і рядового польського товариства...», козаки врятували лише невелику його частину, яка могла належно віддячити своїм визволителям – в літописі цю частину полону названо «значним польським товариством». При цьому більшість бранців – «рядове польське товариство» – залишилась під владою татар.

Через мінливість військової фортуни, тягар полону доводилося відчувати не лише українцям та полякам, але й самим татарам, і це, в свою чергу, створювало ще один

шлях, яким бранці з України могли повернутися до своїх домівок. Йдеться про взаємний обмін полоненими. Дещо суперечливі, на перший погляд, відомості про такий спосіб звільнення подає вже згадуваний нами Мартин Броневський. Він писав, що «...багато бранців звільняються шляхом обміну їх на полонених татар...», і це відбувається тому, що татари задля повернення своїх співвітчизників «...виявляють значно більше турботи і старань, аніж ... християни ... бо незважаючи на будь-яку ціну, вони передусім вимагають повернення своїх полонених...» [5, 365]. Поза сумнівом, перебуваючи в Криму близько 9 місяців з дипломатичною місією, Броневський мав можливість спостерігати різні аспекти життя татарського суспільства, в тому числі й практику повернення власних полонених. Тож його свідчення про використання татарами обох способів звільнення співвітчизників – і обмін, і викуп – заслуговують на цілковиту довіру. Однак прямо висловлений сум з приводу байдужості власної батьківщини до долі захоплених в полон людей дає підстави «підозрювати» його в певній упередженості. Прагнучи привернути увагу читачів трактату до існуючої проблеми порятунку невільників, автор вдається до використання специфічного літературного прийому – риторичної антитези: задля підкреслення власних недоліків ідеалізує татарське суспільство шляхом перебільшення фактичних зусиль кримців в опікуванні долею полонених земляків. Описово це припущення підтверджується і самим Броневським, який в іншому місці, спростовуючи самого себе писав, що лише «... декотрих полонених татар хан звільнює посередництвом обміну бранцями; для викуповування інших він не шкодує власної казни...» [5, 367]. Важливість наведеної цитати полягає в тому, що вона засвідчує явний дисбаланс між двома способами звільнення: обміном на українських та польських бранців і викупленням за гроші з ханської скарбниці. Побудова фрази дозво-

ляє припустити, що обміняних татар було менше викуплених, а значить, і число обміняних на татар українців і поляків не могло бути великим. Окрім того, впадає в очі, що хан викупує полонених за власний рахунок. Річ у тім, що татари (як ми це вже зазначали) розглядали захоплену у військових походах здобич як особистий статок, тож будь-які спроби позбавити їх цього статку (хоч би таку спробу вчинив хан, маючи благородну мету врятувати з неволі своїх підданих) були неприйнятними. Отже, для повернення підданих, що утримувались в полоні поляками або козаками, хан був змушений використовувати гроші з особистої скарбниці. Ймовірно, прості татари – власники ясиру – уклали угоди про обмін лише в тих випадках, якщо були особисто в цьому зацікавлені (наприклад, коли йшлося про звільнення їхнього родича). Отже, хан не міг би домовитись ані з польським королем, ані з козацьким гетьманом про масовий обмін бранцями за формулою «всіх полонених татар – на всіх полонених українців і поляків», навіть якщо б на то була його політична воля. Такий крок (якби він був здійснений) поставив би його в опозицію до власних підданих, які б сприйняли таку угоду як зазіхання на їх права та особистий добробут і справа цілком могла б закінчитися бунтом. За таких умов обмін бранцями не створював вагомому каналу для повернень, це були одиничні (хоча й не дуже рідкісні) угоди, укладання яких відбувалося з урахуванням індивідуальних особливостей кожної конкретної ситуації. Складаючи ціну за бранця, обидві сторони обов'язково враховували його соціальний статус, що давало підстави обмінювати одну «вагому» людину на декількох менш заслужених осіб, а в ряді випадків ще й вимагати при обміні сплатити додатково певну суму грошей. В цьому контексті цікавими виглядають наступні два документи. В першому з них, датованому березнем 1649 року, його автори, шляхтичі Андрій Буженський і Олександр Ялбжик Вишинський, окрім іншого, повідомляють,

що якомусь українському попу (його особу не встановлено) було подаровано поляка, капелана кодацького монастиря, щоб той піп виміняв на нього свого сина, який перебував в полоні в орді [12, 207]. Цікавою виглядає та обставина, що сина попа планувалося вимінювати не безпосередньо на татарина, а на поляка, тобто мала пропонуватися заміна одного бранця іншим, щоб власник полоненого отримав викуп за людину, представлену йому на обмін. Можемо припустити, що для того, щоб подібна угода зацікавила татарську сторону і була укладена, «обмінна вартість» польського капелана повинна була бути значно вищою, аніж сина українського священика, інакше сам процес обміну, пов'язаний із клопотами, незручностями, а, можливо, і небезпекою, був би не цікавим татарській стороні. В іншому документі, датованому 19 травня 1651 року, йдеться про полонення поляками якогось мурзи на ім'я Нетос Мнос, за свободу якого козацько-татарська сторона пропонувала надіслати аж чотирьох шляхтичів [12, 403].

Ще одним способом повернення свободи, хоч і дуже ризикованим, були втечі [4, 28]. І якщо для шляхтича це був ще один спосіб повернути собі волю, то для пересічної людини – чи не єдиний шанс звільнитися. Так пощастило Константому Мелецькому, який після того, як разом зі своїми підданими, «минулих років» (точний час їх поневолення невідомий) був захоплений татарами, повернувся додому 1654 року [13, 68]. Також і мешканці сел Загірці, Краснолука, Татаринівці, Якимівці та Яцківці Кременецького повіту, захоплені в полон 1653 року, втекли вже наступного, 1654 року* [13, 56]. До речі, саме ті, хто звільнився втечею або був відбитий, перебували в руках кримців найменше – як правило, по декілька

* Назви населених пунктів подано за працею: Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною і Волинське воеводство. – К., 1931.

місяців. Вочевидь, це спричинено тим, що в такому випадку для звільнення не задіявалися бюрократичні інституції польської держави, а все залежало від збігу обставин та особистої вправності. Найбільша кількість успішних втеч здійснювалася на шляху до Криму, коли бранцям вдавалося звільнитися від ременів, якими татари зв'язували свою здобич. Тоді невольники могли крадькома зникнути, або ж зненацька напасти на своїх конвоїрів і звільнити решту ясиру [14, 5-6]. Докладніших описів ми не маємо, оскільки в документах, як правило, засвідчуючи сам факт щасливого звільнення, не звертали уваги на обставини, які його супроводжували. Одне з таких джерел – маніфестація Якуба Любенецького, в якій шляхтич оповідає про те, як потрапив до татарського полону та як йому вдалося звільнитися: «... року 1653... коли орда на краї Волинські нападала, по Надбужжі, як і за Бугом грасувала, людей в неволю беручі, там і маніфестанта ... який до фортеці втікав ... в дорозі захопила і все його майно і всі папери, які при ньому були ... все зі скринєю захопили і ті справи одні посікли, інші зпалили й розкидали і навіть самого протестанта до неволі взяли, сина його і челядь його всю забрали і до орди відправили, але маніфестант в дорозі за особливою ласкою Божою і поміччю лише вдачею з неволі татарської вийшов ...» [20, арк. 414 зв. – 415; 16, 319]. Найвдалішим часом для втеч були моменти, коли на невольницький караван нападали козацькі або польські загони, послані для врятування співвітчизників. При цьому найбільша небезпека полягала у тому, що татари, відчувши погоню, забирали з собою найціннішу здобич (дівчат, молодих вродливих жінок) і намагалися втекти, спочатку знищивши решту невольників. Принаймні два випадки значних військових операцій, головною метою яких було відбиття ясиру, відбулися 1653 року, коли татари здійснили один з наймасштабніших рейдів землями Волині. Обидва походи були описані в літописах – один за-

вдяки виключній успішності, другий – через свою трагічність. В першому випадку полон відбивали українці. Дізнавшись з донесень розвідки, що п'ятнадцятитисячна орда зі здобиччю прямує до Криму, Богдан Хмельницький на чолі меншого, дев'ятитисячного загону вщент розгромив своїх колишніх союзників. Весь ясир – не лише український, але й польський – було звільнено і безперешкодно відпущено додому. Під час операції зі знищення орди в руках козаків опинилося близько півтори тисячі татар, з числа яких гетьман відібрав собі п'ятсот найвизначніших бранців, зокрема й одинадцятьох мурз. Решту полону та іншу здобич Хмельницький поділив між козаками [6, 250]. Другий приклад, але вже менш успішних дій, подають поляки. Мотив їхнього походу був схожий: після жажливого пограбування Волині коронний гетьман Станіслав Потоцький наказав братам Сапегам, загони яких дислокувалися поблизу, переслідувати татар і відбити взятий ними ясир (за іншою версією – Сапєги діяли на власний розсуд). Спочатку похід складався вдало: було розбито декілька татарських загонів і звільнено багато бранців. Однак, через успіх брати втратили обережність і самі потрапили в пастку. Велике татарське з'єднання оточило польські хоругви. Більшість жовнірів була знищена, решта, включно з самими Сапєгами, взята в неволю [6, 248]. Проте, на нашу думку, такі масштабні акції зі звільнення ясиру радше були винятками, аніж сталою практикою. Пояснюється це в першу чергу тим, що і козаки, і поляки, кожен свого часу уклавши договори про союзницькі відносини з татарами і потребуючи їхньої лояльності, не могли відкрито виступати проти дій власного союзника, навіть якщо той грабував їхніх співвітчизників. Характерно, що козаки організували військову операцію проти татар лише тоді, коли остаточно прийняли рішення розірвати військово-політичний альянс з Кримським ханством. Власне, поляки також виступили в похід для звіль-

нення співвітчизників, поки ще не вступили в партнерські відносини зі своїм недавнім ворогом. Опосередковано про відсутність великої кількості походів для звільнення бранців свідчить мовчання літописів: якби таких походів було більше, звістки про них обов'язково були б зафіксовані сучасниками, які, як ми пересвідчилися, писали не лише про успішні походи, але й про такі, що зазнавали поразки. Відсутність повідомлень про невеликі виправи зрозуміла: через свою низьку значущість вони не цікавили хроністів; але одночасно це свідчило про те, що під час таких виправ не могло бути звільнено багато людей. До речі, Ярослав Дашкевич також вважав, що вдалих походів з відбиття ясиру у татар було небагато. З цього приводу він писав: «... ясир відбивали рідко, ... а з неволі поверталася дуже мізерна кількість невільників, якій вдалося втекти, або звільнитися за викуп...» [11, 57]. Тож, попри успішність окремих антитатарських акцій, цей спосіб також не створив вагомого каналу звільнення захопленого татарами люду.

На підставі викладеного вище можемо констатувати, що визволення мирного на-

селення з татарської неволі було можливе і здійснювалося трьома головними способами – шляхом викупу, обміну і втеч. На жаль, через брак документального матеріалу наразі неможливо створити повноцінну чисельно-відсоткову характеристику, яка б відображала реальне співвідношення між головними складовими частинами ясиру – тими, хто загинув в полоні («безповоротніми» втратами) і тими, хто повернувся («поворотніми» втратами). За таких умов можна лише приблизно оцінити загальний баланс між зазначеними категоріями бранців. Оскільки жоден з можливих способів звільнення не створив сталого каналу для порятунку, бранців, які повернулися з неволі, було мало, й тому весь полон можна зарахувати до числа жертв, повністю втрачених для суспільства. При цьому кількість «поворотних» втрат, скоріше за все, була настільки незначною, що перебуває в межах статистичної похибки і не суперечить загальному висновку. Отже, хоч надію на звільнення плекали багато полонених, реальні шанси отримати свободу мали одиниці.

ДЖЕРЕЛА

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. – К., 1914. – Ч. III. – Т. IV
2. Барбаро и Кантарини о России. К истории итало-русских связей в XVI в. – Ленинград, 1971.
3. Безпалько В. Датування кримсько-литовських посольських документів 1506 – 1507 рр. Книги записів № 7 Литовської метрики. // Україна в Центрально-Східній Європі. – № 9 – 10. – К., 2010.
4. Бережков М. Н. Русские пленники и невольники в Крыму. – Одесса, 1888.
5. Броневский М. Описание Татарии // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. VI. – Одесса, 1867.
6. Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 1.
7. Виженер Блез, де. Описание Польского королевства. // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Выпуск I (XVI ст.). – К., 1890.
8. Висотін М. Наслідки союзницьких угод з татарами 1648 – 1657 рр. для мирного населення Волині // Студії і матеріали з історії Волині. – Кременець, 2012.
9. Ворончук І. О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – К., 2012.

---

10. Галенко О. Про етнічну спорідненість українців та кримських татар раніше і тепер // Кримські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13-14 травня 1994 р.). – К., 1995.

11. Дашкевич Я. Ясир з Поділля в другій половині XVI ст. // Тези третьої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (4 вересня 1985 р.). – Вінниця, 1985.

12. Документы об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг. – К., 1954.

13. Інститут рукопису НБУ ім. Вернадського, ф.83 № 53. Присяжные показания о количестве дымов в городах и селах, подлежавших оплате до и после Освободительной войны 1648 – 54 гг. в Кременецком повете.

14. Кулиш П. Записки о Южной Руси. – Спб., 1856. – Т. 1.

15. Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994.

16. Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648 – 1657. Збірник за документами актових книг. – К., 2008.

17. Тунман И. Крымское ханство. – Б. м., 1936.

18. Урланис Б. Ц. Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII – XX вв. (Историко-статистическое исследование). – М., 1960.

19. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 28, оп. 1, спр. 85.

20. ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 90.

21. ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 91.

22. Baranowski V. Chłop polski w walce z tatarami. – Warszawa, 1982.

23. Kukiel M. Zarys historii wojskowości w Polsce. – Kraków, 1929.